

WOJCIECH RYMSZA-MAZUR*

PARKS AND GARDENS OF MILITARY PREMISES IN THE NINETEENTH-CENTURY CENTRAL EUROPEAN MILITARY LANDSCAPE – AN ATTEMPT AT A MODERN ASSESSMENT

PARK I OGRÓD WOJSKOWY W XIX-WIECZNYM ŚRODKOWOEUROPEJSKIM KRAJOBRAZIE GARNIZONOWYM – PRÓBA WSPÓŁCZESNEJ OCENY

Abstract

The art of designing green areas has overlooked and marginalised military and related aspects for various reasons, despite the fact that these aspects have concerned the army dwellings of millions of soldiers lodged in barracks, and squeezed to fit within the garrison architecture and the fortified space. This presentation constitutes an attempt to address these issues – the relationship between military green areas and urban design and architecture of historic spatial compositions – seldom analyzed and studied, whereas the aspect of the status, preservation, or creation of these spaces in the modern day remains an open and noteworthy question.

Keywords: park, garden, garrison

Streszczenie

W sztuce kształtowania zieleni współczesny aspekt wojskowy i militarny był z różnych przyczyn zwykle pomijany i marginalizowany, chociaż dotyczył miejsc wojskowego życia milionów żołnierzy, oskarzowanych, włączonych w ramy architektury garnizonowej oraz fortecznych przestrzeni. Niniejsza prezentacja jest próbą zmierzenia się z tą problematyką – relacji zieleni wojskowej z urbanistyką i architekturą historycznych już założeń, rzadko spotykaną i podejmowaną, której aspekt współczesnego bytu tych przestrzeni, ich konserwacji czy kreacji w dzisiejszej rzeczywistości nadal pozostaje otwarty i wymagający naszej uwagi.

Słowa kluczowe: park, ogród, garnizon

* MSc Eng. Arch. Wojciech Rymsza-Mazur, Institute for Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

1. INTRODUCTION

The 19th century in Europe was marked by large-scale industrialization and technological progress. Numerous wars, military conflicts, civil unrest, and the Spring of Nations revolutions, along with simultaneous spectacular, breakthrough technological inventions (which primarily served military purposes) triggered the emergence of new military doctrines. The reorganisation processes in the armies of the major European monarchies, the extension of fortified towns and of thousands of garrisons supporting million-man armies also reached Central Europe in the mid-1800s¹.

Three large imperial monarchies – Germany, the Austrian Empire, and Russia – took over a significant part of the area in question in the second half of the 18th century when they annexed the territories of the First Republic of Poland by means of partition treaties. Conflicting interests, intentions, and strategic military plans led to a *sui generis* Central European military landscape consisting of fortresses and garrisons. It was dominated by numerous large garrison complexes with functionally diversified infrastructure. The intertwining of the different cultures reflected in urban design and architectural forms determined the character of the military space in this area, from Russian barracks and fortresses in Warsaw, Modlin, Brześć, Zamość, and Częstochowa, Prussian urban design in the towns of the Lower Silesia, Greater Poland, and Eastern Prussia, the Habsburg defence foreground formed by Krakow and Przemyśl (the two largest Central European fortresses), and the urban tissue of many Galician garrison towns. Components of this military space are still discernible in the military facilities and landscapes that have been preserved.

2. RESEARCH AIM

The topic of parks and gardens related to military premises in the 19th-century Central European military landscape has not been covered by any larger papers or publications thus far. Meanwhile, historical source materials are scarce, scattered, and incomplete. The geopolitical conditions of this part of the continent resulted in the military closure of the garrison infrastructure throughout nearly the entire twentieth century. Green areas, more and more frequently deprived of their military function, nowadays tend to disappear from the urban tissue, even if on many occasions in the past they determined the direction of urban development in a number of European towns and shaped their present form and rank. This paper aims to provide an attempt at a modern assessment of the military park and garden arrangement as works of art and as examples of urban design doctrine in military spatial planning. Such an assessment is particularly important at a point when the protection, preservation, and modern recreation of preserved 19th-century spatial designs in military infrastructure and park arrangement relics are still possible.

¹ The characteristics of this area together with its historic, ethnic, and cultural conditions, as well as turbulent political transformations, have resulted in this term's application to a larger territory in the 19th century than at present. This area also used to include the part of Southern Europe that was within the borders and under the influence of the Hapsburg monarchy at the time. In 19th-century political conditions, the term Central Europe had little practical meaning, and gained significance as a consequence of subsequent 20th-century political divisions, economic systems, and military arrangements, still, however, without a precise outline as a geographical region. Even today, different geographical interpretations of the notion of *Central Europe* coexist.

3. THE STATE OF THE RESEARCH

In the second half of the 19th century, green areas were one of the key and frequent components of military-infrastructure urban design. Their designs and arrangements were based on the models of garrison layouts derived from earlier Western European military systems (i.e. French, and later German, systems). In Central Europe and its culture, the utilitarian and decorative forms of these arrangements harked back to French, English, Dutch parks and gardens as well as to the developing systems of 19th-century urban green areas. Demonstrating both geometrical and unconstrained styles that transform into intertwining mixed arrangements, these green areas fall within the typological categories of historical garden arrangements². The development of 19th century military parks and gardens was in line with the green-areas concepts of the industrial-revolution era, and the ideas of beautifying towns and establishing public parks – first in England and subsequently in all of Europe³.

The arrangements of the garrison parks and gardens were modelled on both residential spatial design and public green areas with their range of styles often blending into the eclectic arrangements of the late 1800s and the turn of the 20th century. Their defined forms became an integral part of military urban design and the architecture of the garrison structures' complex functions.

"Both the sources and methods of shaping the arrangements may be found in a number of academic disciplines related to garden history, natural science, and military theory. The disappearance of natural relics and historical spatial designs will at some point mean that it will no longer be possible to study the curious and unique phenomenon of the green areas in the military landscape. They took on diverse forms and arrangements depending on the main purpose and function of the military complex or structure. The vegetation fulfilled both utilitarian and decorative functions, providing scenery for prestigious military structures and invariably constituting a significant spatial component forming relationships with the urban design and landscape of numerous towns"⁴.

The largest group that shaped the military landscape comprises barrack complexes whose design – depending on their specific character and military specialization – was completed by both utilitarian and decorative vegetation, with its arrangements varying from geometrical to less constrained ones⁵. As a rule, each Central European garrison spatial design in the second half of the 19th century was surrounded with gardens and parks of varying complexity accompanying prestigious military buildings, headquarters, military administrations, officers' messes, etc. The principles of their architecture and spatial design were based on detailed guidelines determining the arrangement of the infrastructure, the types of buildings as well as their respective locations and communication schemes depending on the type of troops, the make-up of individual units and their logistical needs. The guidelines included sample

² A. Mitkowska, *Sztuka ogrodowa (elementy typologii ogrodów w ujęciu historycznym)*, [in:] *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne*, (ed.) K. Pawłowska, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2001, 143-144.

³ A. Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Monografia 336, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2006, 29-36.

⁴ W. Rymasz-Mazur, *Kompozycje zieleni wybranych zapleczy militarnych na terenie Polski*, [in:] *Horyzonty Architektury Krajobrazu, Przedmiot Architektury Krajobrazu*, Wydawnictwo „Wież Jutra”, Warszawa 2010, 91.

⁵ J. Śródulska-Wielgus, *Przyrodnicze elementy w tworzeniu i maskowaniu fortyfikacji*, „Forteca”, nr 3/97, 12.

designs of utilitarian and decorative vegetation. The latter usually took the form of officers' gardens, whose arrangement, i.e. location within the complex, size, or decorativeness, reflected the garden's rank.

Military parks and gardens took on various forms of arrangement. A highly decorative garden surrounding the commander's villa, officers' garden in the barrack complex, or garden vegetation at a small-scale guardhouse were present in numerous examples of garrison infrastructure. As a rule, parks and gardens surrounded military hospitals. Garrison hospitals with larger spatial arrangements had individually designed hospital parks arranged in line with the European fashion trends of the era.

The origin of Central European 19th-century parks and gardens should be sought in the preceding century. In the 1700s, the first barrack spatial designs and related garden arrangements were established within what was then Poland. "Along with fortified towns and fortresses, barracks (which first appeared in Poland in the eighteenth century) represented regular military architecture. The construction of the first barrack structures was beyond doubt directly related to military reforms applied in the West which introduced a numerous and well-trained regular army (Prussia)". ... "Hence, in order to lodge all the troops, the first barracks were raised in Warsaw. Mostly single-storey, the buildings equipped with stylish facades and a monumental spatial arrangement were situated in the north, south, and west in three different Warsaw suburbs: Fawory (today's Żolibórz-Cytadela), Krakowskie Przedmieście (now Ursynów), and Wola (today's Hale Mirowskie). The distribution of regiments and barracks at three different points in Warsaw certainly resulted from military considerations. The barracks of the Mounted Infantry Guards regiment, later called "The Guards" were raised on the former Fawory grange in 1725. The barracks, consisting of seven single-storey pavilions, were located on the high Vistula bank, flanked by a huge training range... Surrounding the parade ground and towards the Vistula were the symmetrically located officers' houses with gardens"⁶.

Examples of Krakow and Galician groups of spatial designs have been selected to achieve our goal, i.e. to describe and attempt to evaluate 19th-century military park and garden arrangements. These examples demonstrate a number of aspects in terms of meaning, history, and preservation. They provide new meanings to the reflections presented in this paper as they refer exclusively to the arrangement of green areas, which has not been a separate subject of broader academic research so far.

4. DESCRIPTION OF THE RESEARCH

Among those characteristic garrison arrangements of complex design, form, scale and number, one must list the Krakow Fortress – the largest fortified complex in Central Europe.

The decision made by the mid 19th century to raise the Krakow Fortress resulted in the extension of numerous garrison complexes in Galicia, a strategic province of the Hapsburg Empire. The complexes were accompanied by utilitarian and decorative green areas with increasing frequency. Their increasingly complex functions and forms were used until the First World War. The first garrison park and garden arrangements within the Krakow Fortress were established in the royal

⁶ *Budownictwo wojskowe 1918-1935*, vol. I, (ed.) A. Król, Galewski i Dau, Warszawa 1936, II, III.

residence of Łobzów, which was renovated during the period of the Krakow Republic using the location, remnants and designs of the park and garden arrangement. Having been taken over by the Austrian military authorities, the residence served as a field hospital in 1840s and subsequently as a storehouse, which soon resulted in the complete ruin of the palace and devastation of the garden⁷.

In 1852, a new Neo-Gothic building was raised to house the company's artillery school, later the cadet school. The devastated gardens were then adapted and reconstructed to serve as military training grounds, taking advantage of the still preserved and discernible arrangement layout and geometrical divisions. Interestingly, a large part of the old layout was maintained. This refers to designs dating back to the Krakow Republic and earlier as well as a number of significant components of even earlier designs such as intersecting lanes (remnants of a historic Italian garden), the characteristic features of a park, and finally a mound, whose historical value was recognised and restored⁸.

The park and garden's arrangement underwent another transformation in the 1910s when, at the dawn of independence for the Republic of Poland, it took a clearly art-nouveau form, later identified with the Polish "Podchorążówka" (Cadet School)⁹. "The second World War brought about an obvious, run-down appearance. Yet, it was in the years to follow that real stagnation and dramatic devastation occurred. The park was divided between a number of users, which meant a fading of the royal tradition. This sad fate of Łobzów – similar to that of Wawel and, as already mentioned, to the national history – multiplied the significance of the arrangement. Moreover, it so to say obliged us, the contemporary, to restore this royal work to the nation – just as Wawel was restored to the people at the turn of the twentieth century and in the interwar period and the Royal Castle in Warsaw along with the Wilanów summer residence after the war. Being older than Wilanów and more afflicted by history, Łobzów requires more protection and conservation"¹⁰ (III, 1).

Krakow's recapture by the Austrian army in 1846 and the decision to transform the city into a fortress initiated a series of investments, also of garrison character, by the occupation authorities. Military barracks were put back in the Royal Castle, while Wawel was transformed into a citadel. From 1852 to 1856 it housed a garrison hospital – one of the first new military investments in Krakow and Galicia. The two-winged building was located in the southern part of the castle, where mediaeval defense walls and church structures had been torn down between the Sandomierska and Senatorska towers to the east and the Żłodzijska tower to the south¹¹.

Decorative greens serving as the hospital's garden were arranged at the front elevations of the perpendicular adjoining wings. The planted vegetation protected and cast shade on the front north and south elevations, which were exposed to sunlight.

⁷ J.W. Rączka, *Przemiany Krajobrazu podkrakowskiej rezydencji Łobzów, Od fortalicjum króla Kazimierza Wielkiego przez pierwszą w Polsce królewską rezydencję pałacowo-ogrodową, Szkołę Kadetów – Podchorążówkę do Wydziału Architektury PK*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1996, 59.

⁸ J. Bogdanowski, *Królewski ogród na Łobzowie*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 1997, 35-37. "Thus, it may be stated that despite the far-reaching changes, the frame of the royal gardens along with the park from the era of the Republic have not been lost".

⁹ *Ibidem*, 37.

¹⁰ *Ibidem*, 63.

¹¹ The directions in the text are compliant with those in the Austrian archival maps.

The simple design of the two green interiors shielded by the Sandomierska tower was of a geometrical character in its eastern part and a layout of semi-circular greens with a central lane, which emphasized the main entrance from the southern wing of the hospital¹². This small-scale garden arrangement organised the space between the front elevations of each hospital wing, the tenaille trace of the 19th-century hill fortifications and the driveway that led to the outer courtyard of the castle, renamed Grosser Parade Platz. Towards the square, along the northern elevation of the southern hospital wing, flanking the driveway and the auxiliary hospital structures was a narrow strip of green planted with horse chestnuts and ash trees. The remainders of this initial tree group are still preserved¹³.

A historic map from 1854 shows a hospital garden layout with more precise stylistic features¹⁴. The eastern garden between the front elevation and the outer wall reached as far as the Senatorska tower. Its design included an unconstrained layout of transversal lanes which outlined tetragonal, trapezoid, and triangular rounded greens, which together formed a green strip along the whole garden, divided by a small-scale oval space designed on the axis of the entrance in the eastern elevation's central avant-corps. The garden at the front southern elevation was in turn defined by the circular entrance space designed on the axis of the central avant-corps's main entrance. The curvilinear lanes taking origin from this space outline the greens, conveying an eclectic character to the garden arrangement. The eastern wing of the hospital was torn down after 1945 along with a part of the adjacent hospital garden. During the Second World War, the southern wing was transformed into a residential building by the German occupiers. In the postwar period it was adapted to serve representative purposes of the government whereby the southern garden was preserved in a simplified geometrical form. As follows from the aforementioned maps as well as analyses and publications, green areas fulfilled significant utilitarian and decorative functions in the urban design of the historic garrison hospital of Wawel Hill. Their layouts form carefully designed functional green interiors arranged to fit needs and spatial conditions, with generously planted vegetation. Their remnants are still discernible in the area of the preserved southern hospital wing, in the decorative garden layout between the Sandomierska tower and the entrance to the hill, whose form has altered over the decades. This part of the historic military hospital and its garden constitutes a preserved component of the Austrian military landscape that dominated Wawel Hill in the 19th century (Ill. 2).

Over the course of extension of the fortress's infrastructure in the 1870s, a large barrack complex named after Archduke Rudolf was raised at Warsaw Road (*Trakt Warszawski*) in Krakow. The barrack part of this the first garrison investment on such a scale in the town was raised from 1872 to 1878 and completed with technical and storage facilities in the 1880s and 1890s. The regimental mess, which closed the barrack block, was built as late as 1907. The entire barrack space was complemented with arranged green areas. Both the urban design and

¹² *Wawel Narodowi Przywrócony Odzyskanie Zamku i jego odnowa 1905-1939*, Zamek Królewski na Wawelu – Państwowe Zbiory Sztuki, Kraków 2005, 56; *Situations Plan des Garnisons Spiales am Castell*, scale 1:1296, Zamek Królewski na Wawelu, AZK PZS-I/R – st. sygn. 1/XI, plan after 1853.

¹³ *Parki i ogrody Krakowa w obrębie plant z plantami i Wawelem*, (ed.) J. Bogdanowski, Ośrodek Ochrony Zabytków Krajobrazu Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa 1997, 502.

¹⁴ Z. Pianowski, *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku Krakowskiego w. IX-XIX*, Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, Kraków 1991, Fig. 91.

the architecture of the complex reflected almost perfectly the barrack spatial arrangement guidelines for the Austrian-Hungarian army. The homogenous volumes of three battalion buildings were accentuated by the headquarters, whose architecture and ornamentation harked back to the "Rundbogenstil" Viennese type of the 19th century¹⁵.

Both utilitarian and decorative green areas constituted a pivotal component of the complex's urban design. The latter could be seen in two garden layouts arranged in front of the eastern elevations of the barrack buildings, which flanked the headquarters and created decorative frames for its front elevation. A map from 1879 shows the unconstrained designs of two stylistically homogenous garden interiors. They differ in the layout of lanes, which outline varying forms of greens and flower beds with freely cultivated plants reflecting the landscape style of the design. Single lines of cultivated plants, which are discernible on the map, set the layout's boundaries in the urban space¹⁶. This spatial design of the garden was justified as, juxtaposed with the brick elevations of barrack buildings, it harmoniously matched the architecture of the complex's main building. The fact that these arrangements were applied in the officers' gardens of the Archduke Rudolf's barracks is confirmed in a more recent source, i.e. a land register map of the city divided into sections (1912)¹⁷, where the garden design is markedly similar to the aforementioned map of 1879. A different garden design may be seen in two conceptual layout maps that exhibit different scenarios of their geometrical arrangements¹⁸.

Nonetheless, these plans evoke serious doubts as to the possibility of their realization given the fact that the arrangement presented is based upon a different barrack layout, whereas the type of barrack buildings with central avant-corps set in these plans does not match the actual development.

This paper does not include an analysis of more recent transformations of the green areas, their layout, new vegetation planted in the interwar period, or post-war adaptation for academic purposes when geometrical divisions and new tall plants were introduced in the earlier greens of the parade ground. Additionally, the ongoing revitalization of the Krakow University of Technology campus interacts with and harks back to the preceding forms, layouts, and remnants of the barrack green areas while harmoniously matching the garrison architecture (Ill. 3).

5. DISCUSSION AND CONCLUSIONS

Art or doctrine of shaping military space? This way of posing the question of the status of military park and garden layouts reflects the variety of possible assessments of the subject at hand.

The layouts of 19th-century parks and gardens present in the Central European military landscape have not been thoroughly listed, systemised, analyzed, or compared thus far. As regards arrangement, garrison park and garden layouts

¹⁵ Z.J. Białkiewicz, *Feliks Księżarski (1820-1884), krakowski architekt epoki historyzmu*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2008, 129-135.

¹⁶ Situations Plan der Kronprinz Rudolf Kaserne in Krakau, 1879, KA.

¹⁷ Cadastral map, sections 17 and 26, 1912, CAW.

¹⁸ Site Plan, ref. ABM, f 957a, Warszawska 24, pl 1a, Archiwum Narodowe w Krakowie; Site Plan, ref. ABM, f 957a, Warszawska 24, pl 19, Archiwum Narodowe w Krakowie.

developed late, their heyday falling in the second half of the 19th century. They did not form large layouts imposing in their nature and landscape, as was the case with a range of residential, private, and public designs in this part of Europe. This resulted both from subjecting military design to utilitarian function and from stylistic changes that combined the features of the most frequent historicist styles, which harmoniously matched the neo-styles of military garrison architecture. Consequently, the styles vary from rare homogenous landscaping layouts to the diverse designs of the turn of the century that developed into the mixed, eclectic, and finally art-nouveau and modernist forms of the decadent period.

In conclusion, the 19th-century military parks and gardens were designed in close relation to garrison urban design and architecture. They constituted not only functional spatial design with a clearly defined programme and requirements, but also representative, prestigious decoration for remarkable military complexes and facilities. In individual layouts, they acted as individually designed works of garden art serving the needs of a particular facility or individual structure. The garrison layouts which have nowadays been preserved, transformed, or even removed from the landscape convey an encrypted, historical image of an era, and as such they may be still of use for modelling and harmonizing the former 19th-century military landscapes and post-military zones of Central Europe.

- III. 1. Modern view of the lost garden layouts of the former royal residence and the school of cadets' park in Łódź (photo by W. Rymsza-Mazur)
- II. 1. Współczesny obraz zieleni zagubionych kompozycji ogrodów dawnej rezydencji królewskiej oraz parku szkoły kadetów w Łodzi (fot. W. Rymsza-Mazur)

- III. 2. Wawel Hill – in the foreground, a remaining part of the former military hospital's garden (photo by W. Rymsza-Mazur)
- II. 2. Wzgórze Wawelskie – na pierwszym planie widoczne relikty zieleni dawnego ogrodu szpitala garnizonowego (fot. W. Rymsza-Mazur)

- III. 3. Krakow University of Technology campus – a contemporary view of the historic officers' garden of the Archduke Rudolf barracks seen from Warszawska street (photo by W. Rymsza-Mazur)
- II. 3. Kampus Politechniki Krakowskiej – widok współczesny dawnego ogrodu oficerskiego koszar Arcyksięcia Rudolfa od strony ul. Warszawskiej (fot. W. Rymsza-Mazur)

REFERENCES

- BIĄŁKIEWICZ Z.J., *Feliks Księżarski (1820-1884), krakowski architekt epoki historyzmu*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2008.
- BOGDANOWSKI J., *Królewski ogród na Łobzowie*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 1997.
- Budownictwo wojskowe 1918–1935*, vol. I, (ed.) A. Król, Galewski i Dau, Warszawa 1936, II, III.
- MITKOWSKA A., *Sztuka ogrodowa (elementy typologii ogrodów w ujęciu historycznym)*, [in:] *Architektura Krajobrazu a planowanie przestrzenne*, (ed.) K. Pawłowska, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2001, 143-157.
- Parki i ogrody Krakowa w obrębie plant z plantami i Wawelem*, (ed.) J. Bogdanowski, Ośrodek Ochrony Zabytków Krajobrazu Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa 1997.
- PIANOWSKI Z., *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w. IX–XIX*, Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, Kraków 1991.
- RĄCZKA J.W., *Przemiany Krajobrazu podkrakowskiej rezydencji Łobzów, Od fortalitium króla Kazimierza Wielkiego przez pierwszą w Polsce królewską rezydencję pałacowo-ogrodową, Szkołę Kadetów-Podchorążówkę do Wydziału Architektury PK*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1996.
- RYMSZA-MAZUR W., *Kompozycje zieleni wybranych zapleczy militarnych na terenie Polski*, [in:] *Horyzonty Architektury Krajobrazu, Przedmiot Architektury Krajobrazu*, Wydawnictwo „Wież Jutra”, Warszawa 2010, 91-97.
- ŚRODULSKA-WIELGUS J., *Przyrodnicze elementy w tworzeniu i maskowaniu fortyfikacji*, „Forteca”, nr 3/97.
- Wawel Narodowi Przywrócony Odzyskanie Zamku i jego odnowa 1905–1939*, Zamek Królewski na Wawelu – Państwowe Zbiory Sztuki, Kraków 2005.
- ZACHARIASZ A., *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Monografia 336, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2006.

1. WSTĘP

Wiek XIX w Europie charakteryzowała wielka skala industrializacji oraz postępu cywilizacyjnego. Liczne wojny, konflikty zbrojne, niepokoje społeczne i rewolucja Wiosny Ludów, a zarazem spektakularne, epokowe wynalazki techniczne, służące przede wszystkim celom militarnym, generowały rozwój nowych doktryn wojskowych. Procesy reorganizacji sił zbrojnych największych monarchii europejskich, rozbudowa miast twierdz i tysiące garnizonowych zapleczy dla wielomilionowych armii objęły w połowie XIX wieku także obszary Europy Środkowej¹⁹.

W drugiej połowie XVIII wieku znaczna część tych obszarów znalazła się w posiadaniu trzech wielkich monarchii: Cesarstwa Niemieckiego, Cesarstwa Austriackiego oraz Imperium Rosyjskiego, które to mocarstwa zaanektowały traktatami rozbiorowymi

¹⁹ Charakterystyczne cechy tego obszaru, jego uwarunkowania historyczne, etniczne, kulturowe oraz burzliwe przemiany polityczne sprawiły, że określenia takiego używano również w XIX w. w odniesieniu do szerszego niż obecnie się przyjmuje terytorium, do którego zaliczano także część Europy Południowej, znajdującej się wówczas w granicach i strefach wpływów ówczesnej monarchii habsburskiej. W XIX-wiecznych realiach geopolitycznych nazwa Europa Środkowa nie posiadała większego znaczenia praktycznego, a zaistniała na bazie późniejszych XX-wiecznych podziałów politycznych, systemów gospodarczych i układów militarnych, nie będąc jednak nadal sprecyzowanym ostatecznie regionem geograficznym. Także dzisiaj funkcjonują różniące się terytorialne interpretacje pojęcia regionu środkowoeuropejskiego.

terytoria I Rzeczypospolitej. Na bazie sprzecznych interesów, dążeń i strategicznych planów militarnych ukształtował się wówczas swoisty środkowoeuropejski krajobraz warowny – forteczny i garnizonowy. Dominowały w nim liczne, rozbudowane zespoły garnizonowe o złożonych funkcjonalnie zaplecach. Przenikanie się odmiennych kultur, przełożone na założenia urbanistyczne i formy architektoniczne, stanowiło na tym terenie o specyfice wojskowej przestrzeni: rosyjskich koszar i dzieł fortecznych Warszawy, Modlina, Brześcia, Zamościa, Częstochowy, pruskiej urbanistyki garnizonowej miast Dolnego Śląska, Wielkopolski, Prus Wschodnich, jak i habsburskiego przedpola obronnego w postaci dwóch największych w regionie środkowoeuropejskim twierdz, Krakowa i Przemyśla, wraz z garnizonową strukturą urbanistyczną wielu miast galicyjskich. Elementy tej garnizonowej przestrzeni czytelne są do dzisiaj w zachowanych zespołach i krajobrazach warownych.

2. CEL BADAŃ

Podjęta w artykule tematyka parku i ogrodu wojskowego w XIX-wiecznym środkowoeuropejskim krajobrazie garnizonowym nie stanowiła dotąd przedmiotu szerszych opracowań i publikacji. Nieliczne, rozproszone i wyrywkowe są także źródłowe materiały archiwalne. Realia geopolityczne, istniejące w tej części kontynentu europejskiego, sprawiły, że przez niemal cały XX wiek zaplecza garnizonowe były objęte klauzurą wojskową. Dzisiaj, coraz częściej pozbawione wojskowej funkcji, stanowią formy zanikające w urbanistycznej tkance miasta, a są to założenia, które zadecydowały niejednokrotnie o kierunkach rozwoju urbanistycznego wielu środkowoeuropejskich ośrodków miejskich, stanowiąc o ich dzisiejszym kształcie i randze. Niniejszy artykuł w zamierzeniu jest próbą współczesnego określenia wartości kompozycji wojskowego parku i ogrodu jako zabytku sztuki ogrodowej czy też doktryny przestrzennej kształtowania urbanistyki garnizonowej. Ocena taka jest istotna zwłaszcza, kiedy możliwa jest jeszcze ochrona, konserwacja, jak i współczesna kreacja zachowanych XIX-wiecznych układów zaplecza wojskowego, a także reliktyw zielonych kompozycji.

3. STAN BADAŃ

W Europie Środkowej 2 połowy XIX wieku jednym z istotnych, często stosowanych elementów urbanistyki zapleczy wojskowych była zielen, której układy i kompozycje oparte zostały na wzorcach przejętych z założeń garnizonowych powstałych wcześniej w Europie Zachodniej (francuskich, później niemieckich). W środkowoeuropejskim kręgu kulturowym kompozycje te w ich formach użytkowych oraz reprezentacyjnych nawiązywały zarówno do ogrodów i parków francuskich, angielskich, niderlandzkich, jak również rozwijających się XIX-wiecznych systemów zieleni miejskiej. Zielen ta, prezentując zarówno style geometryczne, jak i swobodne, przechodzące w kompozycje przenikające się wzajemnie, wpisuje się w ramy i podziały szkieletu typologicznego historycznych założeń ogrodowych²⁰. Rozwój XIX-wiecznej zieleni garnizonowej

²⁰ A. Miłkowska, *Sztuka ogrodowa (elementy typologii ogrodów w ujęciu historycznym)*, [w:] *Architektura Krajobrazu a planowanie przestrzenne*, praca zbiorowa pod red. K. Pawłowskiej, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2001, 143-144.

włączał się niejako w koncepcje związane z zielenią czasów rewolucji przemysłowej, idee upiększania miast i zakładania parków publicznych – najwcześniej w Anglii, nieco później w całej Europie²¹.

Wzorcami kompozycyjnymi dla parku i ogrodu wojskowego były zarówno założenia rezydencjonalne, jak i formy zieleni publicznej z całą ich gamą stylów, łączących się często w eklektyczne kompozycje końca XIX i początku XX wieku. Zorganizowane ich formy parkowe i ogrodowe zaistniały jako stały element wojskowej urbanistyki i architektury w złożonych funkcjach towarzyszących zabudowie garnizonowej.

„Źródeł kompozycji, jak i metod kształtowania tej zieleni należy poszukiwać w wielu dziedzinach wiedzy, dotyczących: historii ogrodów, nauk przyrodniczych i myśli wojskowej. Zanikanie relikwów przyrodniczych oraz dawnych układów przestrzennych powoduje utratę z upływem czasu możliwości poznania ciekawego, unikalnego zjawiska, jakim była zieleń w krajobrazie militarnym. Zieleń ta miała zróżnicowane formy oraz kompozycje, w zależności od podstawowego przeznaczenia i funkcji obiektu lub zespołu militarnego. Pełniła m.in. funkcję zieleni użytkowej dla wojska, czy funkcję reprezentacyjną, tworząc ramy prestiżowych budowli wojskowych i stanowiąc zawsze istotny element przestrzenny w relacjach z urbanistyką i krajobrazem wielu miast”²².

Najlicniejszą grupę w krajobrazach garnizonowych stanowiły zespoły koszarowe, których układy, zależne od specyfiki i specjalności wojskowej, uzbrajała użytkowa, jak i reprezentacyjna zieleń, przyjmująca tak zgeometryzowane, jak i swobodne formy kompozycyjne²³. Z zasady każde założenie garnizonowe w regionie środkowoeuropejskim 2 połowy XIX wieku posiadało mniej lub bardziej rozbudowane ogrody i parki, towarzyszące wojskowym budynkom prestiżowym, siedzibom dowództwa, administracji wojskowej, kasynom oficerskim itp. Ich urbanistykę i architekturę projektowano w oparciu o szczegółowe wytyczne, zawarte w instrukcjach określających rozplanowanie zaplecza, rodzaje budynków, ich wzajemne układy, schematy komunikacyjne, zależne od rodzaju wojsk, składu poszczególnych jednostek i potrzeb logistycznych. Instrukcje zawierały też przykładowe schematy układów zieleni użytkowej i reprezentacyjnej. Ta ostatnia przyjmowała zwykle postać ogrodów oficerskich, których kompozycja odzwierciedlała w poszczególnych przypadkach rangę ogrodu przez jego usytuowanie w schemacie układu założenia, wielkość, ozdobność itd.

Zieleń parku i ogrodu wojskowego przyjmowała zróżnicowane formy kompozycyjne. Ogród o okazałej postaci reprezentacyjnej przy willi komendanta, oficerski ogród w zespole koszarowym, a także zieleń ogrodowa przy niewielkim budynku wartowni wojskowej występowały w licznych założeniach zaplecza garnizonowego. Zieleń parkowo-ogrodową wprowadzano z zasady przy szpitalach wojskowych. W większych założeniach szpitali garnizonowych projektowane były indywidualnie parki szpitalne, przyjmujące formy odpowiadające ówczesnym europejskim trendom stylistycznym.

Genezy założeń zieleni XIX-wiecznych parków i ogrodów wojskowych w regionie środkowoeuropejskim poszukiwać należy w poprzednim stuleciu. Na obszarze ówczesnej Polski w XVIII wieku powstawały pierwsze założenia koszarowe i związane z nimi kompozycje garnizonowej zieleni ogrodowej. „Obok miast warownych i twierdz, właściwymi budowlami wojskowymi były zjawiające się poraz pierwszy

²¹ A. Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Monografia 336, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2006, 29-36.

²² W. Rymasz-Mazur, *Kompozycje zieleni wybranych zapleczy militarnych na terenie Polski*, [w:] *Horyzonty Architektury Krajobrazu, Przedmiot Architektury Krajobrazu*, Wydawnictwo „Wieża Jutra”, Warszawa 2010, 91.

²³ J. Środulska-Wielgus, *Przyrodnicze elementy w tworzeniu i maskowaniu fortyfikacji*, „Forteca”, nr 3/97, 12.

w Polsce w XVIII w. koszary. Pojawienie się u nas pierwszych budowli koszarowych stoi niewątpliwie w bezpośredniej zależności od dokonywających się na zachodzie reform wojskowych, polegających na wprowadzeniu licznego, dobrze wyćwiczonego wojska stałego (Prusy)". ... „Dla zakwaterowania więc tego wojska wybudowano w Warszawie pierwsze koszary. Pawilony te, przeważnie parterowe, o stylowych fasadach i monumentalnym założeniu sytuacyjnym, leżały od północy, południa i zachodu na trzech różnych przedmieściach Warszawy: na Faworach (dziś Żolibóż – Cytadela), na Krakowskim Przedmieściu (obecnie Uniwersytet) i na Woli (dziś Hale Mirowskie). Takie rozmieszczenie pułków i koszar w trzech różnych punktach Warszawy dyktowały zapewne względy natury wojskowej. Na gruntach folwarku Fawory wybudowano ok. 1725 r. koszary regimentu Gwardji Pieszej i Koronnej, zwane później gwardjackimi. Koszary te umieszczono na wysokim brzegu Wisły, w ilości siedmiu pawilonów parterowych, bokiem do wielkiego dziedzińca ćwiczeń zwróconych. Na około tego placu musztry i od strony Wisły rozmieszczono symetrycznie domki z ogródkami dla oficerów”²⁴.

Zaprezentowane poniżej przykłady z krakowskiego, galicyjskiego kręgu założeń wybrane zostały dla wytyczonego tematyką celu opracowania oraz próby wartościowania wojskowych XIX-wiecznych założeń parku i ogrodu. Posiadają one bowiem wielorakie aspekty znaczeniowe, historyczne i konserwatorskie. Nadają podjętym w zarysie rozważaniom dodatkowych znaczeń, jako że dotyczą wyłącznie kompozycji zieleni, a ta nie stanowiła dotąd, w samodzielny ujęciu, przedmiotu szerszych rozważań naukowych.

4. OPIS BADAŃ

Do charakterystycznych, kompleksowych pod względem układów, form, skali i ilości założeń garnizonowych zaliczyć można Twierdzę Kraków, największy zespół warowny w Europie Środkowej.

W Galicji, strategicznej prowincji Cesarstwa Habsburskiego, decyzja o budowie w Krakowie twierdzy, którą podjęto z końcem I połowy XIX wieku, spowodowała rozbudowę licznych zespołów garnizonowych, do których coraz częściej wprowadzano elementy zieleni użytkowej i reprezentacyjnej. Ich coraz bardziej złożone funkcje i formy realizowane były do końca I wojny światowej. Pierwsze założenia zieleni garnizonowej w obszarze Twierdzy Kraków zrealizowano na terenie odrestaurowanej za czasów Rzeczypospolitej Krakowskiej królewskiej rezydencji w Łobzowie, przy wykorzystaniu miejsca, reliktów i układów dawnego założenia parkowo-ogrodowego. W przejętej przez austriackie władze wojskowe rezydencji w latach 40. XIX wieku urządzono szpital wojskowy, a następnie magazyny, doprowadzając w krótkim czasie do całkowitej ruiny pałacu i dewastacji ogrodu²⁵.

W 1852 roku na pozostałościach budowli pałacowej wzniesiono nowy, neogotycki gmach dla kompanijnej szkoły artyleryjskiej, późniejszej szkoły kadetów. Zniszczone ogrody wówczas odtworzono i przystosowano do celów wojskowego parku szkolnego,

²⁴ *Budownictwo wojskowe 1918-1935*, tom I, praca zbiorowa oficerów i urzędników Ministerstwa Spraw Wojskowych pod redakcją majora inżyniera Aleksandra Króla, Galewski i Dau, Warszawa 1936, Zakończenie, *Budownictwo wojskowe w czasach Saskich*, II, III.

²⁵ J.W. Rączka, *Przemiany Krajobrazu podkrakowskiej rezydencji Łobzów, Od fortalicjum króla Kazimierza Wielkiego przez pierwszą w Polsce królewską rezydencję pałacowo-ogrodową, Szkołę Kadetów – Podchorążówkę do Wydziału Architektury PK*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1996, 59.

wykorzystując dawną kanwę czytelnych jeszcze układów i geometrycznych podziałów. Co ciekawe, zachowano wiele z dawnych układów formalnych kompozycji, zarówno tych z czasów Rzeczypospolitej Krakowskiej, jak i wcześniejszych, a także wiele istotnych elementów uprzednich założeń, takich jak: krzyżowy układ alej (relikw historycznego ogrodu włoskiego), parkowy charakter założenia, wreszcie kopiec, uznając i przywracając jego wartość historyczną²⁶.

Kolejny raz w dziejach założenia przemiana kompozycji parku szkolnego nastąpiła w 2 dekadzie XX wieku, kiedy to u zarania wolnej Rzeczypospolitej przyjął on układ wyraźnej, secesyjnej kompozycji parkowo-ogrodowej polskiej „Podchorążówki”²⁷. „Druga wojna światowa stworzyła oczywiście stan zaniedbania. Niemniej dopiero lata, które nastąpiły po niej przyniosły prawdziwą stagnację i drastyczne zniszczenia parku. Nastąpił jego podział między różnych użytkowników, a to oznaczało zacieranie tradycji królewskiej rezydencji. Ten smutny los Łobzowa – podobny do losów Wawelu i jak już wspomniano do dziejów kraju pomnożył treściowe walory założenia. Co więcej: jak by zobligował nas współczesnych do tego by przywrócić to królewskie dzieło krajowi – tak jak przywrócony mu został na przełomie stuleci i w latach międzywojennych Wawel, po wojnie zaś Zamek Królewski w Warszawie i letnia rezydencja władców w Wilanowie. Starszy od Wilanowa Łobzów, ciężiej dotknięty kolejami losu, tym bardziej wymaga dziś opieki i rewaloryzacji”²⁸ (Il. 1).

Ponowne zajęcie Krakowa w 1846 roku przez wojsko austriackie oraz decyzja o przekształceniu miasta w twierdzę zapoczątkowały wiele działań inwestycyjnych, także o charakterze garnizonowym, podjętych przez władze okupacyjne. Na Zamek Królewski powróciły koszary, a Wawel przekształcony został w cytadelę. W latach 1852–1856 wzniesiono na wzgórzu wawelskim duży szpital garnizonowy, jedną z pierwszych w Krakowie i Galicji nowych inwestycji wojskowych. Dwuskrzydłową bryłę szpitala zlokalizowano w południowej części wzgórza zamkowego, w miejscu wyburzonych uprzednio średniowiecznych murów i kościelnej zabudowy, pomiędzy basztami Sandomierską a Senatorską od strony wschodniej, oraz Żłodzijską od strony południowej²⁹.

Przed frontowymi elewacjami, prostopadłych do siebie i połączonych skrzydeł szpitala, urządzono ozdobne zieleńce, które pełniły funkcję ogrodu szpitalnego. Wprowadzone nasadzenia osłaniały i zacieniały nasłonecznione elewacje frontowe – południową i wschodnią. Prosty układ kompozycyjny dwóch zielonych wnętrz, osłoniętych Basztą Sandomierską, posiadał zgeometryzowaną kompozycję ogrodu od strony wschodniej oraz układ półkolisty zaokrąglonych zieleńców z centralną alejką, akcentującą wejście główne do południowego skrzydła szpitala³⁰. To niewielkie założenie ogrodowe organizowało wówczas przestrzeń pomiędzy elewacjami frontowymi każdego ze skrzydeł szpitala a narysami kleszczowych układów XIX-wiecznych fortyfikacji wzgórza oraz dojazdu, wyprowadzającego na zewnętrzny dziedziniec zamkowy, przemianowany na Grosser Parade Platz. Od strony placu, wzdłuż północnej

²⁶ J. Bogdanowski, *Królewski ogród na Łobzowie*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 1997, 35-37. „Stwierdzić więc można, iż mimo tak daleko postępujących zmian kanwa królewskich ogrodów wraz z parkiem doby Rzeczypospolitej nie uległa zatarciu”.

²⁷ *Ibidem*, 37.

²⁸ *Ibidem*, 63.

²⁹ Autor stosuje w tekście opisy kierunków świata zgodne z przyjętymi na austriackich planach archiwalnych.

³⁰ *Wawel Narodowi Przywrócony Odzyskanie Zamku i jego odnowa 1905-1939*, katalog wystawowy, marzec-czerwiec 2005, Zamek Królewski na Wawelu – Państwowe Zbiory Sztuki, Kraków 2005, 56; *Situations Plan des Garnisons Spiales am Castell*, skala 1:1296, Zamek Królewski na Wawelu, AZK PZS-I/R – st. sygn. 1/XI, plan po 1853 r.

elewacji południowego skrzydła budynku szpitalnego, drogę dojazdową oddzielał wąski pas zieleni wzdłuż istniejącej wówczas zabudowy pomocniczej szpitala z nasadzeniami kasztanowców i jesionów. Relikty tego pierwotnego drzewostanu zachowały się do dzisiaj³¹.

Archiwalny plan z 1854 roku przedstawia bardziej sprecyzowany stylistycznie układ kompozycyjny ogrodu szpitalnego³². Ogród wschodni, między frontową elewacją szpitala a murem zewnętrznym, sięgał swoim wydłużonym obrysem aż do Baszty Senatorskiej. Posiadał on swobodny układ poprzecznych podziałów alejkowych, wydzielających czworoboczne, trapezowe i trójkątne, zaokrąglone formy zieleni, tworzących na całej długości ogrodu ciąg zieleni rozdzielony owalną formą niewielkiego, wejściowego placu, zakomponowanego na osi wejścia w ryzalicie centralnym elewacji wschodniej. Z kolei ogród przed frontową elewacją południową szpitala organizowała kompozycja kolistego placu wejściowego, założonego na osi wejścia głównego w ryzalicie środkowym. Wywiedzione z jego formy krzywolinijne alejki wydzielają zieleńce, nadając tej ogrodowej kompozycji eklektyczny charakter. Skrzydło wschodnie szpitala zostało wyburzone po 1945 roku, zlikwidowana także została przyległa do niego część szpitalnego ogrodu. Skrzydło południowe podczas II wojny światowej zostało przebudowane przez niemieckie władze okupacyjne na cele mieszkalne, a w okresie powojennym adaptowane na potrzeby reprezentacyjne dla administracji rządowej, zachowując zieleń ogrodu południowego w uproszczonym układzie geometrycznym. Z przytoczonych planów, dotychczasowych analiz, a także publikacji wynika, że zieleń w urbanistyce dawnego szpitala garnizonowego na Wawelu pełniła istotne zadania użytkowe i reprezentacyjne. Jej układy tworzyły urządzane na miarę potrzeb i możliwości przestrzennych starannie zakomponowane zielone wnętrza o określonej funkcji z licznymi nasadzeniami. Ich relikty występują jeszcze w otoczeniu zachowanego południowego skrzydła dawnego szpitala, w zmieniającej się przez dziesięciolecia postaci ozdobnego założenia ogrodowego pomiędzy Basztą Sandomierską a wjazdem na wzgórze zamkowe. Ta część dawnego szpitala wojskowego i jego ogrodu stanowi zachowany do dzisiaj element austriackiego krajobrazu garnizonowego, jaki zaistniał w XIX wieku na wzgórzu wawelskim (Il. 2).

W latach 70. XIX wieku w ramach rozbudowy zaplecza twierdzy powstał w Krakowie duży zespół koszarowy im. Arcyksięcia Rudolfa, zlokalizowany przy Trakcie Warszawskim. Część koszarowa tej pierwszej w takiej skali założenia inwestycji garnizonowej w mieście zrealizowana została w latach 1872-1878 i uzupełniona o część techniczno-magazynową w ostatnich dwóch dekadach XIX stulecia. Kasyno pułkowe, zamykające kwartał zabudowy koszarowej, zrealizowano dopiero w 1907 roku. Całość koszarowej przestrzeni dopełniały zorganizowane formy zieleni. Zarówno urbanistyka, jak i architektura zespołu spełniała niemal dokładnie instrukcyjne wzorce organizacji założeń koszarowych w armii austro-węgierskiej. Zunifikowane kubatury trzech budynków batalionowych akcentował budynek dowództwa, architekturą i ozdobnym ceramicznym detalem nawiązujący do wiedeńskiej odmiany XIX-wiecznego Rundbogenstil³³.

³¹ *Parki i ogrody Krakowa w obrębie plant z plantami i Wawelem*, (red.) J. Bogdanowski, Ośrodek Ochrony Zabytków Krajobrazu Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa 1997, 502.

³² Z. Pianowski, *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w. IX-XIX*, Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, Kraków 1991, il. 91.

³³ Z.J. Białkiewicz, *Feliks Księżarski (1820-1884), krakowski architekt epoki historyzmu*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2008, 129-135.

Istotnym elementem urbanistyki założenia była zieleń użytkowa i reprezentacyjna. Tę ostatnią prezentowały dwa założenia ogrodowe, urządzone przed wschodnimi elewacjami budynków koszarowych, flankujących budynek główny dowództwa i tworzących dekoracyjne ramy jego frontowej elewacji. Plan z 1879 roku przedstawia swobodne kompozycje tych dwóch jednorodnych stylistycznie wnętrz ogrodowych. Różnią się one przebiegiem alejek, wydzielających zróżnicowane formy zieleńców i klombów, w obrębie których w równie swobodny sposób wprowadzono nasadzenia, odzwierciedlające krajobrazową formułę ich rozplanowania. Pojedyncze szpalerowe nasadzenia widoczne na planie wyznaczają granice tych kompozycji w przestrzeni miejskiej³⁴. Taki układ kompozycji ogrodowych, zestawiony z ceglanymi elewacjami budynków koszarowych, miał swoje uzasadnienie, komponując się także ze stylistyką architektury głównego budynku zespołu. Zastosowanie tych kompozycji w ogrodach oficerskich przy koszarach Arcyksięcia Rudolfa znajduje swoje potwierdzenie w późniejszym materiale archiwalnym – planie ewidencyjnym miasta w układzie sekcyjnym (1912)³⁵, na którym kompozycja ogrodów posiada bardzo zbliżoną postać do wymienionego już planu z 1879 roku. Odmienny układ kompozycji ogrodów uwidaczniają dwa plany sytuacyjne o charakterze koncepcyjnym, przedstawiające warianty geometrycznego ich rozplanowania³⁶. Nasuwać się jednak muszą istotne wątpliwości co do możliwości ich zrealizowania, bowiem zakomponowane zostały na odmiennym układzie rozplanowania budynków koszarowych, a typ widocznych na tych planach obiektów koszarowych z centralnymi ryzalitami nie odpowiada faktycznie wprowadzonej zabudowie.

W niniejszym opracowaniu nie analizowano późniejszych przemian kompozycji zieleni, jej układów i gatunków nasadzeń, wprowadzonych w okresie międzywojennym, jak również w powojennej adaptacji założenia koszarowego na cele akademickie, kiedy to zastosowano w obrębie dawnego placu musztry geometryczne podziały i nasadzenia zieleni wysokiej w obrębie założonych zieleńców. Także współcześnie kontynuowana rewitalizacja Kampusu Politechniki Krakowskiej wpisuje i odnosi się do uprzednich form, kompozycji oraz reliktyw koszarowej zieleni, współgrających z historyczną architekturą garnizonową (Il. 3).

5. PODSUMOWANIA I WNIOSKI

Sztuka czy doktryna kształtowania garnizonowej przestrzeni? Tak postawione pytanie, odnoszące się do klasyfikacji zielonych kompozycji garnizonowego parku i ogrodu, obrazuje rozpiętość ocen w podjętej tematyce.

Kompozycje XIX-wiecznych parków i ogrodów, jakie zaistniały w środkowoeuropejskim krajobrazie garnizonowym, nie doczekały się do dzisiaj zestawienia, usystematyzowania, analizy i porównań. Pod względem chronologicznym garnizonowe założenia parkowe i ogrodowe w Europie Środkowej powstawały późno, a ich rozkwit przypada dopiero na 2 połowę XIX wieku. Nie stanowiły także wielkich, imponujących przyrodniczo i krajobrazowo kompozycji, jak to miało miejsce w licznych założeniach rezydencjonalnych, prywatnych i publicznych w tej części Europy. Było

³⁴ Situations Plan der Kronprinz Rudolf Kaserne in Krakau, 1879, KA.

³⁵ Mapa ewidencyjna, sekcje 17 i 26, 1912, CAW.

³⁶ Plan sytuacyjny, sygn. ABM, f 957a, Warszawska 24, pl 1a, Archiwum Narodowe w Krakowie; Plan sytuacyjny, sygn. ABM, f 957a, Warszawska 24, pl 19, Archiwum Narodowe w Krakowie.

to zarówno wynikiem podporządkowania założeń kompozycyjnych wojskowej specyfice funkcjonalnej, jak i przemianom stylistycznym, łączącym formy najczęściej stosowanych stylów epoki historyzmu, dobrze wpisującym się w neostyle wojskowej architektury garnizonowej. Występują tam zatem nieczęsto stosowane, jednorodne kompozycyjnie założenia krajobrazowe, a także zróżnicowane układy w stylu przełomu wieków, rozwijane w mieszane, eklektyczne, wreszcie secesyjne i modernistyczne rozwiązania schyłku epoki.

Podsumowując, można stwierdzić, że zieleń XIX-wiecznego parku i ogrodu wojskowego projektowana była w ścisłym związku z urbanistyką i architekturą garnizonową. Stanowiła nie tylko funkcjonalną, zdefiniowaną programowo, konieczną do zastosowania, zgodną z wojskowymi regulaminami kompozycję przestrzenną, ale także reprezentacyjną, prestiżową dekorację znaczących zespołów i obiektów wojskowych. Przyjmowała ona w określonych założeniach obraz dzieła sztuki ogrodowej, zaprojektowanego indywidualnie na potrzeby jednostkowego, monumentalnego zespołu bądź pojedynczego obiektu. Zachowane, przekształcane, lecz i usuwane dzisiaj z krajobrazu założenia garnizonowe zawierają elementy niosące zakodowany historyczny obraz epoki i jako takie mogą być nadal pomocne w modelowaniu, jak również harmonizowaniu przemian dawnych XIX-wiecznych krajobrazów garnizonowych oraz terenów powojсковych regionu środkowoeuropejskiego.

